



## **MORMORS LJUSSTAKAR OCH TOMTE LATTE**

UPPREPANDETS GLÄDJE OCH LÄNGTAN EFTER NYTT

---

AV ANNIKA NORDSTRÖM

---

Har julen flyttat fram sina positioner? Kanske har den idag en speciell betydelse. Är det myset som lockar – eller köpmännen? Julen uppfattas i många sammanhang som något viktigt från vårt förflutna – samtidigt lever vi i en föränderlig tid. Människor jämkar samman sina liv, tar med sig något från förr och hittar på nya traditioner. Om detta berättar den dokumentation av julen i Västsverige som utfördes av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) under november och december 2004. Det rör sig om svar på frågelistor och enkäter, deltagarobservationer, fotografier, skoldagböcker och tidningsklipp.

### **TID TILL RÄTTA STÄMNINGEN**

Årets första jultecken kom med direktreklamen i brevlådan redan i augusti. När DAG började sin fotodokumentation den första november 2004 hade några affärer slagit an jul temat. Utanför arkivet, över Vallgatan i centrala Göteborg, hängde juldekorationerna och vajade i vinden. Den sjätte november fanns pepparkaksdeg och julmust på Kvantum i Kungälv. Dagen efter besökte vår fotograf Ikea, där hon möttes av julgranar, halmbockar, julgranskulor, stjärnor, belysningar och allt som hör till en riktig jul. På biltillbehörsaffären Micro i



Julmarknad på Liseberg, Göteborg december 2004. Foto: Carina Ahlqvist, DAG/Institutet för språk och folkminnen.

Källered skyltades med en lysande snögubbe och en liten elljusstake för bilen. Den elfte november fanns all tänkbar julmat exponerad på Hemköp, julsinkorna, med bäst-föredatum långt före jul, salufördes under benämningen ”helgskinkor”. Den trettonde november skyltade växtfirman Plantagen med ”Julen är här!” Tiden före jul har blivit alltmer julig. Många intressen konkurrerar om människors uppmärksamhet – inte minst kommersiella krafter.

År 2004 arrangerade och marknadsförde Göteborg & Company för första gången ”Julstaden Göteborg”. Flera ställen runt om i Europa tävlar om nästan samma sak. Det talar om ett utbrett intresse för jul i vår tid. Den nittonde november öppnade Liseberg sina portar. Enligt reklamen är detta Sveriges största nöjespark med landets största julmarknad. Parken är fylld med bodar och handelsstånd, stämningen beskrivs som förtrollande med

gammaldags julmarknad och riktig julhandel. På Lisebergs hemsidor skildras hur ”hela parken doftar av glögg, brända mandlar och nybakade våfflor”. De elektriska ljusen är central rekvisita för att väcka den rätta stämningen till liv. Under de mörka kvällarna strålar parkens träd av millioner ljus. Marknadsföringen är inriktad mot att beskriva upplevelser som gamla, autentiska och traditionella – hantverken är unika, godiset är hemgjort och ljusen är handstöppta. Julen framställs här som något betydelsefullt från vårt gemensamma förflutna och kan beskrivas som en form av ”revivalrörelse”, där det förflutna återskapas för att passa samtidens behov.

Den tionde december introducerade Julstaden blå ljus i lyktor längs hela Kungsporsavenyn, en av Göteborgs största arenor för officiella ritualer. Det blå ljuset framhölls som något nytt och speciellt för staden, ett sätt att skapa kontraster, att synas bland många som konkurrerar om uppmärksamhet. Men färgen på lyktorna väckte starka negativa känslor från några av invånarna och i tidningarna diskuterades under rubriker som ”Hoppas de blå julljusen bara var ett skämt” och ”Blå ljus på kontinenten signal om obskyr tjänst”. Uppenbarligen finns gränser för hur julen kan iscensättas och vad som kan locka fram den rätta stämningen. En förändring som sker inom traditionens ramar verkar vara lättare att ta till sig. Den överdådiga ljussmyckningen på Liseberg, med lampor i varma, guldiga toner, har omskrivits i positiva ordalag och återkommer i många sammanhang.

Under november – december har julen allt mer kommit att iscensättas i offentliga och kommersiella miljöer. Men hur ser det ut i de privata sammanhangen? På DAGS enkät med *Tio frågor om julen* fanns frågan: Finns det något som du tycker är tråkigt/jobbigt med julen? Några av de svar som återkommer är ”Stressen kring köpandet, att det handlar så mycket om att konsumera” och ”Att julen börjar alldeles för tidigt i affärer och dyl.” Flera av dem som har svarat på arkivets frågelistor och enkäter vänder sig mot att julen kommer kommersialiseras och tas ut i förskott. Det är viktigt att hålla på traditionerna, att inte kika bakom någon lucka i förtid. I den privata sfären verkar julen också iscensättas etappvis. Förmyset börjar redan mot slutet av november med tända ljus och glögg. Vid första advent plockas stjärnor och adventsljusstakar fram, gardiner och hyacinter kan också höja stämningsläget. Därefter blir det juligare och juligare ju mer julen närmar sig. Kanske blir det en ny röd duk och några av årets ljusstakar. Det verkar som om det är under denna tid som flera är benägna att köpa nya julsaker. Minnessakerna från förr sparas till senare. Många har bestämda åsikter om när det är tid för olika saker att plockas fram. En del vill inte pynta förrän alldeles nära jul.



Frågelistsvar och uppsatser berättar om tiden före jul som något viktigt i människors vardagsliv, främst som en tid att höja stämningläget, att mysa. Men det gäller att plocka fram lagom mycket, så den rätta känslan kan trappas upp än mer när julen väl inträder. Central rekvisita är, liksom på Liseberg, olika former av ljus. Så här beskriver en pojke i Säteri-skolan att det såg det ut i Råda den fjortonde december.

*Hemma i mitt hus, här ser jag många ljusstakar som lyser. Jag ser också många adventsstjärnor som hänger i fönstren. I hela Råda Portar finns det ca 250 ljusstakar utsatta och ca 150 adventsstjärnor. Det har jag själv kollat, det är väldigt många (...) De flesta som har träd eller buske i sin trädgård har pyntat den med ljusslinga.*

Framförallt i skolbarnens familjer och bland våra yngre informanter verkar det finnas ett speciellt förhållande till denna tid. Då firas också ”förjul” tillsammans med arbetskamrater och vänner. En ung kvinnas berättelse ger en bild av hur förhållningssättet till att julpynta hemmet verkar hålla på att förändras. I hennes barndomshem skulle man vänta med att ta in granen till julafton eller möjligen dagen före, men själv gör hon idag på ett annat sätt.

*Anledningen till att jag klär min gran redan vid Lucia är för att jag brukar ha min pysselkväll i veckan mellan andra och tredje advent, medan folk ännu har tid och inte är för stressade. Jag vill att när de kommer ska granen vara klädd och ge kvällen den rätta julstämningen.*

Det finns många olika sätt att lyfta vardagen mot en speciell före-jul-känsla. Det förefaller som om denna tid, med olika former av gemenskaper, förberedelser och väntan på julen, idag kan vara minst lika viktig som själva juldagarna.

#### EN LÄNK TILL TID SOM VARIT

En av de mest exponerade juldekorationerna år 2004 var en gammal bekant; julbocken såldes så väl i massproduktion av Ikea, som i hantverk på en rad julmarknader i Västsverige. Liksom de röda banden och halmen har bocken en lång historia som hör samman med julen. Att följa bockens resa genom olika tider och sammanhang säger en del om julens och traditioners kontinuitet och förändring. De äldsta skriftliga källorna handlar om hedniska utklädningsupptåg med rötterna i vikingatiden. Bocken har också satts i samband med det kristna helgonet St. Nikolaus, som delade ut gåvor till snälla skolbarn den sjätte december. I sitt följande hade han en djävulsfigur, som skulle straffa dem som ansågs lata och dumma.



Traditionella juldekorationer förmedlar genuinitet och samhörighet med det förflutna. Julmarknad, Tjolöholm 2004.

Foto: Carina Ahlqvist, DAG/Institutet för språk och folkminnen.

Av helgonet blev så småningom en jultomte och djävulsfiguren förvandlades till julbock. Redan under 1600-talet användes figuren som modell för halmarbeten och pepparkakor. Under 1800-talet var han alla snälla barns vän och delade ut julklappar. Så vävs hedniskt, kristet och profant, gammalt och nytt samman, för att förändras i nya tider. De många element som skapar jul har sin bakgrund i skilda sammanhang, tider och platser. En kvinna, pensionerad lärare, som svarat på vår frågelist, ger också en bild av detta när hon beskriver den hemmagjorda julkrubban på fönsterbänken.

*Där ryms figurer av allehanda slag i osannolika proportioner: domherrar som är större än Staffan och hans fålar fem, svarta katter runt en sillåda, gubbe med grötfat, dansande småtomtar, en sjöbod vid en spegelglas-sjö i bomullen, träd i olika material och dimensioner. Lucia med stjärngossar trängs bland savannens djur. Mitt i allt detta finns den heliga familjen i en krubba av plast. På en höjd tronar kyrkan med besökare. Det är en modell av Backa kyrka, och den är jag rädd om. Det är en skör vit lerkyrka med färgade glasfönster som lyser fint, om man sätter ljus inuti. Den har följt mig sedan barndomen.*

Även om julen, på en nivå, ständigt förändras och återskapas på nya sätt i nya tider är benämningen tradition ofta återkommande också i människors egna berättelser. För många barn och vuxna är det just de återvändande tingen och ritualerna som skapar julen, som ses som en av dess kvalitéer. Här betonas emellertid inte någon bredare, kollektiv historia. För de allra flesta tilldrar sig julen i hemmet och aktörerna utgörs av familj, släkt och vänner. I flera av enkäterna betecknas traditioner som ”mina” eller ”våra”, även om det rör sig om handlingar som på ett annat plan framstår som kollektiva och återkommer i många av uppteckningarna.

En del av julens förutsättningar är just upprepningen, att den återkommer år efter år. Detta ger tillfällen att se tillbaka och minnas, till eftertanke. I barnens dagböcker framträder också en känsla av trygghet i de återvändande ritualerna. Men det välbekanta måste också förenas med något obekant, ett spänningsmoment som rymmer något nytt för året.

*Vi går upp på övervåningen och tittar i våra julstrumpor, där ligger alltid ett paket och en apelsin. I år fick jag och min bror ett X-box spel, det hette Need for speed Under ground 2.*

Samtidigt som de återkommande teveprogrammen, julklapparna och granen förhöjer julkänslan i nuet, knyts också trådar till större gemensamma sammanhang och till det förflutna. Hos många finns känslan av att julen är en tid som förbinder oss med tidigare generationer. Det sker konkret genom ”pappas brännvinsglögg”, ”farmors köttbullar” eller det speciella ”Grimmeredsbrödet” som har bakats i slakten sedan lång tid tillbaka. Vid sidan om maten kan föremålen, julpyntet, utgöra direkta förbindelselänkar till andra tider och människor.

*Dessa saker är viktiga, därför att de alltid funnits i mitt barndomshem, min dotter har vuxit upp med dem och tycker att det är underbart att återse dem varje jul och jag tror att mina barnbarn också tycker att de är viktiga – en länk till tid som varit.*

Förhållandet till julens traditioner och rekvisita hör också samman med generation. Särskilt för de äldre informanterna verkar det vara viktigt att vårda de gamla julföremålen och att också föra dem vidare till nästa generation. En trearmad ljusstake finns på en teckning i ett av frågelistsvaren – som ett minne av mormor och morfar. Men också för en kvinna i 30-årsåldern som inte längre vill fira jul med föräldrarna, är den ärvda rekvisitan viktig för att skapa julstämning.

*Från farmor och farfar har jag ärvt en tomte i trä som är en trearmad ljusstake. Den ställer jag på pianot fast farmor alltid har haft den i köksfönstret när hon har bjudit på julmat. För mig är den förknippad med många minnen.*

I flera berättelser återkommer juldekorationer, som inte kan beskrivas som vackra, deras värde ligger istället i de minnen som de är förbundna med.

*På hallspegelns hörn hänger jag upp de virkade klockorna med pling i, gjorda av ett syntetgarn i hisklig röd färg. De är en present från en tant i Minnesota, och man skådar inte given häst i mun. På julen struntar vi i det stilrena och låter nostalgin ta överhand. I ett fönster hänger jag upp rödblanka trääpplen och försöker göra det så snyggt som min man alltid gjorde. I ett annat hänger jag en mobil med gråa garntomar med röda luvor, minne från tiden när barnen var små. En annan tomtemobil, som absolut måste upp, är av papper och tråd, gjord i småskolan av sonen.*



Ur ett av svaren på arkivens frågelista om julen 2004. Teckning av Ulla Sjöberg, DAG/ Institutet för språk och folkminnen.

Att möta det som återkommer och plocka fram tingen från tidigare jular kan också vara smärtsamt. Och de som inte firar jul upplever ändå att de måste förhålla sig till den på något sätt. En medelålders man skriver att han inte har tagit fram några julsaker i år, eftersom hans fru nyligen har gått bort. Julen blev en svår högtid att ta sig igenom med starka minnen av hur den hade varit tidigare och hur den borde vara. En kvinna i samma situation skulle försöka glömma bort julen, men hon kände sig ändå tvingad att hänga upp julgardiner och sätta elektriskt ljus i fönstren, så att grannarna inte skulle undra.

#### VÅR NYA JULTRADITION

I tider med nya familjebildningar är det inte alltid lätt att leva upp till gamla ideal. En medelålders kvinna menar att för henne är ”jul en sorts markering av ens sociala band, en manifestation av vilka som hör ihop”. Men detta kan bli ganska komplicerat. I många år

har hon själv firat jul tillsammans med sin första man, de gemensamma barnen och hans föräldrar, även sedan de var skilda. Men när den tidigare mannen träffade en ny kvinna, med barn från ett annat äktenskap, ändrades detta. Nu skriver vår informant vidare att hon också flyttat samman med en ny man och vill markera den tillhörigheten. Årets jul firade hon därför tillsammans med sin mamma, sin nya man, hans vuxna barn och ett barnbarn och hennes egna nu vuxna barn. Julen planerades för elva personer när ytterligare en ung kvinna, som var dotter till den nye mannens förra fru i ett tidigare äktenskap, ville ansluta tillsammans med sin nya fru och en liten baby. ”Vi skojade om Maria som inte blev insläppt med sitt barn, utan fick sova i ett stall, så vi tyckte att det var bäst med öppna dörrar”, skriver hon. De kristna, humanitära idealen om julen som en fridfull tid med plats för alla, är starkt närvarande i människors berättelser.

Tanken om att julen bör firas tillsammans med familj och släkt finns i såväl barnens som de vuxnas berättelser. Detta kan göra den ensamme dubbelt ensam, men också leda till konflikter mellan olika generationer. Till och med den som själv har valt att göra på något annat sätt kan känna trycket från en allmän uppfattning. ”Jag är nöjd med min jul, det som är jobbigt är de där som tror att de ska tycka synd om mig för att jag inte vill, eller som de tolkar det, kan fira jul med min familj och släkt, men jag har valt detta själv”, skriver den unga kvinna som inte tillbringar julen med sina föräldrar. Hon firar julafton hemma hos goda vänner och har startat ”en egen jultradition med soppa på juldagen”. Det verkar som om ett friare förhållningssätt är mer möjligt idag. En annan ensamboende kvinna berättar om sin julafton tillsammans med goda vänner, där var och en bidrar med något speciellt till julbordet. Alla tar med sig två julklappar – ”en ’riktig’ och en på sko”. Paketerna skall se lockande och spännande ut. Hon beskriver detaljerat ett nytt sätt att byta dem sinsemellan genom en lek, där man låter både deltagarna och tärningen bestämma vem som skall få de olika paketerna. Ett liknande förhållningssätt till julklappar förekommer i några av de andra svaren. Här är det lekmomentet som betonas, vilket kan jämföras med den vanliga julklappsutdelningen, där människor också befäster band och knyts till varandra genom gåvor. I dokumentationen från 2004 finns röster som berättar att det bästa med årets jul var ”en befriande insikt om att traditioner kan förändras”.

I materialet finns också tendenser att skapa nya arenor för möten med vänner både under och före själva julen. En man, en tidigare student, berättar om familjens ”nyare traditioner”. Ett viktigt inslag är öppet hus med allsång. ”I helgen närmast lucia bjuder vi in våra vänner på lite mat och fika, glögg, pepparkakor och saffransmuffins, men framförallt julsånger. Vi har gjort ett allsångshäfte som vi kompletterar med fler sånger varje år.” Sedan

några år tillbaka reser de också till en europeisk huvudstad en weekend före den stora helgen. På så sätt kommer de i kontakt med jultraditioner från andra länder.

*Vår andra ganska nya jultradition är att vi dagarna före jul åker till någon europeisk huvudstad och kollar in julstämningen. Vi har hittills besökt Paris, Bryssel och 2004 åkte vi till Oslo (...) Vi försöker kolla in ev. julmarknader (...), gå på museum, köpa en lokal julskiva samt handla julmat från det aktuella landet. Eventuellt upptager vi någon rätt i vår egen julmat-tradition. Den franska jultårtan Buche de Noël är en sådan tradition. I Bryssel blev det mycket praliner och öl och många våfflor. Från Oslo köpte vi Pinnekjött.*

Även om det rör sig om förhållandevis nya iscensättningar av julen, betecknas de ändå som tradition. Dagens marknad erbjuder också en mix av traditionella element att plocka upp på sitt eget, individuella sätt. Detta kan vara en fråga om klass- och generationstillhörighet, men det verkar som om en del av våra informanter har utökat sin kompetens i traditioner från olika länder och sammanhang. De vidgade erfarenheterna hör också samman med det mångkulturella samhället. Några av barnen med bakgrund i andra länder beskriver i sina dagböcker hur de firar jul på olika sätt på olika ställen och med olika människor. Några av dem firar två jular. En flicka med släktingar i Bosnien berättar om sina kunskaper i olika traditioner och hur hon firar jul på olika sätt från år till år. En ung kvinna, ortodox kristen och född i Makedonien, intervjuades i Göteborgs-Posten under rubriken ”Julen kan se ut på många sätt”. I hennes familj firas julen dubbelt upp – den 24–25 december och den sjunde januari. I det gamla hemlandet är julen en tid för att umgås med släkt och vänner, där fäster man sig inte så mycket vid materiella ting. De värden som hon ser i den svenska julen handlar om fridfullhet och mysighet. Hon känner inte till någon speciell makedonsk julmat; i hennes familj äter man svensk julskinka. ”Julen är viktig för mig, både den makedonska och den svenska (...) Vi har tagit det bästa från två jular.” En 16-årig muslimsk pojke fick i uppdrag att skriva om sin jul av läraren i gymnasieklassen. Han skriver att i hans familj firar de egentligen inte jul, men eftersom de bor i Sverige, blir det automatiskt så att de firar lite i alla fall. De har julgran och köper julklappar.

*Det började med att vi fick julklappar när vi var små för att vi inte skulle känna oss utanför. Men vi brukar vara med släkten, och bara umgås, äter god mat, ha roligt! (...) Julen är rolig, och det är en väldigt vacker högtid, men det betyder inget speciellt för mig, eftersom vi egentligen inte firar det.*





Det nya bär ofta något gammalt med sig. Kryddorna kan göra julen. Tomte Latte innehåller kaffe med varm, skummad mjölk, kanel och kardemumma. Göteborgs centralstation den 9 december 2004. Foto: Carina Ahlqvist 2004, DAG/Institutet för språk och folkminnen.

Traditionerna kan användas i nya sammanhang och med andra betydelser. På så sätt kan människor vara delaktiga i julfirandet samtidigt som de markerar andra tillhörigheter.

#### LEK MED TRADITIONER

Det material som samlades in under 2004 innehåller en rad röster som talar om julen i mångfaldiga stämmor. Det som är mest betydelsefullt är mest sårbart, gemenskap kan också stänga ute och synliggöra ensamhet. Ekonomin kan sätta hinder i vägen. Traditionerna kan vara svåra att leva upp till och julen blir inte alltid som man förväntar sig. Men det vilar en varm grundton genom flertalet berättelser. Under de två månader som vi bevakade julen i några västsvenska tidningar hördes också få kritiskt hållna röster. Det kan jämföras med 1968 års ”Stoppa julterrorn”. En insändare vänder sig mot att köpmännen tar ut julen i förtid och att barnen kommer att tröttna innan den börjar, en annan mot köphetsen. En artikel handlar om att alkoholen kan förstöra barnens jul, några tar upp stressen. Men

flertalet tidningsartiklar och notiser rör sig om hur vi pryder våra hem, julmarknader och andra evenemang, julhandel, mat, radio, teve och välgörenhet. Även om materialet inte har fångat alla kritiska röster skulle jag vilja beskriva inställningen till julen år 2004 som i grunden positiv. Detta kan ses i samband med ett utökat intresse för olika former av ritualer och traditioner överhuvudtaget. Beteckningen mysighet är återkommande. Det kan handla om måltider eller pysselkvällar, om olika former av gemenskap, att förnimma julens dofter eller att blicka in i ljusen. ”Vi har en ljusslinga i ett träd, den är juligt för mej. Alla julstakar är juligt. Mörkret gör det juligt för mej”, skriver en pojke i fjärde klass. Att under den mörkaste tiden på året lyfta stämningen över vardagen kan utgöra ett annat sätt att se världen.

I offentliga sammanhang framställs julen ofta som något betydelsefullt från vårt gemensamma förflutna och symboliseras genom exempelvis julbocken eller tomten. Traditionskonceptet förmedlar auktoritet; den jul som gestaltas rymmer kontinuitet och genuinitet, värden som kan bli aktuella i tider av förändring. För många av dem som har skrivit till oss utifrån privatlivets horisont är traditioner något som främst hör samman med den egna historien, med farmors ljusstake eller pappas brännvinsglögg. I de privata sammanhangen är det historiska perspektivet kortare; traditionerna kan vara några generationer eller ett par år. Men betoningen av samhörighet med det förflutna är för många väsentlig. Det handlar om att ingå i gemensamma sammanhang, men också om känslan av individualitet och att förvalta och skapa egna, nya traditioner. Många berättelser från julen 2004 är präglade av lekfullhet och nyskapande. Samtidigt som olika former av traditioner verkar alltmer betydelsefulla har många paradoxalt nog ett friare förhållningssätt till dem. Och om julen börjar allt tidigare, så kanske den blir kortare i andra ändan. En lärare från Öckerö menar att det bästa med julen är ”att den tar slut fort, att man kan andas ut den 25 december”.

---

#### REFERENSER

---

Årets festdagar av Nils-Arvid Bringéus (1999), ”The Ritual of Christmas Giving” av James G Carrier (I: *Unwrapping Christmas*, 1993), ”Tradition” av Henry Glassie (I: *Journal of American Folklore*, vol 108, 1995), *Minnenas galleri. Om Minneskåp och kulturarv* av Kerstin Gunnemark (2004), ”Jul på fyra sätt” av Padideh Jafari (I: *Göteborgs-Posten* 2004-12-19), ”The Great Christmas Quarrel and Other Swedish Traditions” av Orvar Löfgren (I: *Unwrapping Christmas*, 1993), *Den svenska julboken* av Jan-Öjvind Swahn (1993).

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg: svar på frågelistan DAG 2004/9 *Nu är det jul igen!* (2004) samt enkätsvar, skolupprop och tidningsklipp: DAGF 311-364. *Liseberg*: [www.liseberg.se](http://www.liseberg.se).